

УДК 340.12

Задніпряна-Корінна Мар'яна Юрїївна –

кандидат юридичних наук,
викладач кафедри загально-юридичних дисциплін,
Приватного вищого навчального закладу
«Фінансово-правовий коледж»
<https://orcid.org/0000-0002-6440-8545>

Maryana Yu. Zadnipriana-Korinna –

candidate of juridical sciences, lecturer of the
department of general legal disciplines,
Private Higher Educational Institution “Financial and Legal College”
(5a, Pitera Street, Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-6440-8545>

Принцип відповідальності держави перед особою: досвід України та Німеччини

Стаття присвячена порівняльно-правовому дослідженню принципу відповідальності держави перед людиною в Україні та Німеччині. При проведенні дослідження використаний порівняльно-правовий, структурно-функціональний та системний методи дослідження. У наслідок проведеного дослідження встановлено те, що вказаний принцип не реалізується в Україні повною мірою. Доведено те, що він має комплексну природу, елементами якої є позитивна та ретроспективна відповідальність держави. Конкретизовані напрями подальшого розвитку кожного із названих видів відповідальності держави.

Ключові слова: держава, приватна особа, відповідальність, принцип, законодавство.

При проведенні дослідження використані порівняльно-правовий, структурно-функціональний та системний методи дослідження. В результаті проведеного дослідження встановлено, що вказаний принцип не реалізується в Україні в повній мірі. Доказано те, що він має комплексну природу, елементами якої є позитивна та ретроспективна відповідальність держави. Конкретизовані напрями подальшого розвитку кожного із названих видів відповідальності держави.

Ключевые слова: государство, частное лицо, ответственность, принцип, законодательство.

M.Yu. Zadnipriana-Korinna The Principle of State Responsibility to the Person: Experience of Ukraine and Germany

The article is devoted to the comparative legal study of the principle of state responsibility to man in Ukraine and Germany.

The research used comparative legal, structural-functional and systematic research methods. Their use allowed to comprehensively analyze the theory and practice of implementation of this principle in Ukraine and Germany.

The study is based on an in-depth analysis of domestic and German professional literature on the subject of research, as well as an analysis of the legislation of Ukraine and the Federal Republic of Germany and relevant law enforcement practice.

As a result of the study, it was stated that the principle of state responsibility to the person, although it was constitutionally enshrined, but did not receive a well-established practice of implementation in Ukraine. The conciseness of the provisions of the Constitution of Ukraine does not allow to fully disclose its content. Therefore, it is expedient for the Constitutional Court of Ukraine to clarify its essence at the level of a separate interpretative act.

This principle has a complex nature. On the one hand, it provides for a responsible attitude of the state to the implementation of its functions, and above all, for the establishment and protection of human rights and

freedoms (positive responsibility), on the other hand, it obliges the state to be responsible for illegal decisions, actions and omissions, which violate the rights and freedoms of individuals (retrospective liability).

The positive responsibility of the state to the person should be realized, first of all, through service of the state to each private person. The first prerequisite for such service is the introduction in practice of the concept of “human-centeredness” as a new ideology of public service.

The institution of retrospective responsibility of the state to man must also undergo its consistent development. First of all, it is a question of further development of norms which are a legal basis of material responsibility of the state for illegal decisions, actions or inaction by which rights, freedoms and interests of the private person are broken.

Keywords: state, private person, responsibility, principle, legislation.

Постановка проблеми. Конституція України закріпила фундаментальні ідеї, які визначають сутність Української держави. У їх переліку особливе місце займає принцип відповідальності держави перед людиною, який конституційно закріплений у абз. 1 ст. 3 Основного Закону України [1]. Нажаль, ця фундаментальна ідея не знайшла свого адекватного втілення на рівні правозастосовної практики. Про це переконливо свідчить Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік [2]. У ньому констатується значна кількість випадків коли органи державної влади та їх посадові особи порушують права та свободи приватних осіб через свої рішення, дії чи бездіяльність [2]. Очевидно те, що така ситуація є неприпустимою для демократичної, правової держави, якою прагне бути Україна.

У цій статті ми б хотіли подивитись на альтернативний досвід, а зокрема досвід Федеративної Республіки Німеччини та, виходячи із цього, сформулювати окремі пропозиції щодо покращення реалізації на практиці принципу відповідальності держави перед людиною в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При проведенні дослідження нами була проаналізована вітчизняна та німецька фахова література, присвячена відповідальності держави перед людиною.

Серед українських дослідників зазначену проблематику аналізували: В. В. Ладиченко, П. М. Рабінович, В. В. Середюк та ін. [3, 4, 5].

Серед німецьких фахівців окреслену проблематику досліджували: С. Гупер, К. Віндорст, Г. Дюріг та ін. [6, 7].

Метою статті є аналіз принципу відповідальності держави перед людиною на підставі досвіду України та Німеччини.

Виклад основного матеріалу. Аналіз визначеної проблематики ми пропонуємо почати з України, а зокрема, з абз. 1 ст. 3 Конституції України [1]. Саме у ній конституційно закріплений принцип відповідальності держави перед людиною. Звичайно, лаконічність Основного Закону України не дозволяє вичерпно з'ясувати зміст цього принципу, розкрити усі аспекти його прояву. Тому доцільно звернутися до окремих науково-практичних коментарів до Конституції України та подивитися те, що вітчизняна наука вкладає у зміст цього принципу. На думку авторів коментарю до Конституції України за редакцією В. Я. Тація вказаний принцип реалізується через позитивну та ретроспективну відповідальність держави [8, с. 22]. Так, позитивна відповідальність полягає у тому, що держава має формувати різноманітні умови, необхідні для здійснення прав і свобод людини [8, с. 22]. Негативна ж відповідальність держави полягає в її зобов'язаннях відшкодувати ті чи інші збитки (матеріальні, моральні), спричинені порушенням прав і свобод людини внаслідок дій (бездіяльності) державних органів, службових чи посадових осіб [8, с. 22]. У цьому контексті доцільно згадати про ст. 56 Конституції України, яка закладає основу для матеріальної відповідальності держави за шкоду завдану приватній особі [1].

Автори коментарю до Основного Закону України наголошують на ще одному аспекті цього принципу. «Практичне значення коментованого припису полягає, зокрема, у тому, що він може використовуватися громадянами, їхніми об'єднаннями як загальна підстава для критики держави, для висунення претензій до державної політики у галузі прав людини, для скарг до міжнародних інстанцій стосовно недотримання державою таких прав, на відсутність чи недостатність їхніх гарантій тощо» [8, с. 23]. Ми в цілому погоджуємося із запропонованим підходом, адже

відповідальність держави перед приватними особами не можна зводити лише до реакції на вчинені останньою правопорушення. Разом із тим такий підхід не є конкретизованим. Він визначає лише найзагальніші аспекти відповідальності держави перед людиною. У вітчизняній науковій літературі можна зустріти й інші підходи до тлумачення сутності принципи відповідальності держави перед людиною. Так, С. Яремчук пропонує створити ефективні механізми реалізації відповідальності держави перед особою[9, с. 572]. Насамперед, вчена пропонує посилити систему гарантій прав людини, яка, на її думку стане запорукою захисту приватної особи від зловживання з боку держави в особі посадових осіб[9, с. 572].

На думку В. В. Середюк, відповідальність держави перед людиною треба розглядати у трьох аспектах: а) соціальному, б) політичному та в) юридичному[5, с. 44]. Соціальний аспект відповідальності держави полягає у створенні умов та веденні такої політики, за яких здійснюється соціальне забезпечення, реалізуються гарантії соціального захисту, працевлаштування, гідного рівня життя[5, с. 44]. Політичний аспект відповідальності держави пов'язаний з рівнем легітимності публічної державної влади та полягає у веденні такої політики і прийнятті таких рішень, які б відповідали очікуванням суспільства, національним та суспільним інтересам[5, с. 44]. Юридичний аспект відповідальності держави полягає у понесенні передбачених законодавством заходів правового примусу державними органами та їх посадовими особами за заподіяння шкоди особам своїми рішеннями та діяльністю[5, с. 44].

Ознайомившись з існуючими у вітчизняній літературі підходами до розуміння принципу відповідальності держави перед людиною, пропонуємо зупинитися на тих підходах, які існують в Німеччині. Основний Закон Німеччини[11] текстально закріплює ідею відповідальності держави перед людиною у низці статей. У цій частині йдеться про абз. 3 ст. 1, абз. 2 ст. 2 та спеціальну ст. 34 Основного Закону Німеччини[11]. Зупинимося на цих положеннях детальніше. У абз. 3 ст. 1 закріплюється норма щодо обмеження держави правами людини[11]. Так, зазначається: «... основні права зв'язують законодавство, виконавчу та судову влади як норми прямої дії»[11]. Таким чином, держава зв'язана правами людини, а насамперед, правом людської гідності. Як

справедливо зазначає М. Ленер: «...у центрі уваги ст. 1 Конституції Німеччини перебуває людина, а не держава. Не людина зобов'язана захищати державу, а держава зобов'язана захищати людину»[12, с. 35]. Із наведеного можна зробити висновок про те, що держава не може нехтувати правами людини. Гарантування, забезпечення реалізації прав людини, охорона їх від порушення є зоною відповідальності держави в цілому та кожної її гілки влади зокрема. При цьому такий обов'язок держави розповсюджується й на ті випадки, коли приватна особа вчинила правопорушення. Так, М. Ленер зазначає: «Злочинець не повинен бути просто перетвореним на об'єкт боротьби зі злочинністю в порушення його конституційно захищеної претензії на повагу і соціальну цінність»[12, с. 35]. Інакше кажучи, людина не може бути перетвореною на об'єкт у державних процедурах, навіть якщо вона вчинила злочин. Людина завжди залишається суб'єктом права, наділеним правами та свободами, не втрачає свій статус людини за жодних обставин.

У згаданому нами абз. 2 ст. 2 Основного Закону ФРН ідейно продовжує абз. 3 ст. 1 Конституції Німеччини. Так, зазначається: «Кожен має право на життя і фізичну недоторканність. Свобода людини недоторкана. Ці права можуть бути порушені тільки на підставі закону»[11]. Це положення Конституції Німеччини є імперативом для держави в цілому та для будь-якого органу державної влади й посадової особи зокрема. Право людської гідності у поєднанні із абз. 2 ст. 2 Основного Закону Німеччини конкретизує межі відповідальності держави за утвердження та забезпечення прав людини. Так, В. Каль у своїх дослідженнях приходиться до висновку про те, що наведене положення Конституції Німеччини зобов'язує державу поважати права людини та спрямовувати свої зусилля на їхнє гарантування, забезпечення та реалізацію[13, с. 158]. Держава за жодних обставин не може використовувати у якості легальних методів впливу на приватну особу такі дії як: тілесні покарання, катування, цькування тощо. Показовим у цьому випадку є наступний приклад: поліція не може застосовувати до викрадача дитини катування з метою отримання інформації про її місце знаходження, адже цим принижується людська гідність викрадача[12, с. 37]. Таким чином, ми отримуємо складну практичну ситуацію, сутність якої полягає у тому, що держава, з одного боку, відповідає за

гарантування прав людини, а, з іншого боку, вона за жодних обставин не може відступити від принципу поваги прав людини, навіть у тому випадку, коли таке відступлення полегшить відновлення порушених прав приватних осіб.

Окремо Конституція Німеччини закріпила положення, які є основою матеріальної відповідальності держави за шкоду завдану приватній особі. Подібно до ст. 56 Конституції України[1] Основний Закон Німеччини містить спеціальну ст. 34, яка закріплює засади такої відповідальності[11]. Достатньо ґрунтовно зміст цієї статті проаналізував у своїх дослідженнях Р.С. Мельник. Так, вчений зазначає: «... у разі завдання приватній особі протиправним та винним заходом адміністрації певної шкоди, остання підлягає відшкодуванню за рахунок держави. Інакше кажучи, вимога щодо відшкодування шкоди спрямовується не до посадової чи службової особи, яка вчинила зазначений захід, а безпосередньо до держави. Назване положення впливає з принципів функціонування правової держави, яка бере на себе зобов'язання відповідати за протиправні та винні дії своїх агентів. Завдяки такому правилу особа, яка зазнала порушень своїх прав, завжди зможе отримати реальну компенсацію за вчинені щодо неї протиправні дії (рішення), оскільки відшкодування буде здійснюватися за рахунок коштів державного бюджету»[15, с.188]. Отже, якщо певним чином узагальнити існуючий у німецькій юридичній науці підхід до розуміння принципу відповідальності держави перед людиною, то його можна визначити як: а) відповідальність держави за гарантування, забезпечення та охорону кожного окремого права, кожної людини, а також б) гарантована на конституційному рівні можливість отримати відшкодування від держави за рішення, дії чи бездіяльність публічної адміністрації та її агентів, якими порушені права та свободи приватних осіб.

Що ж стосується України, то, на наше переконання, принцип відповідальності держави перед людиною повинен розвиватися як у контексті позитивної, так й у контексті ретроспективної відповідальності держави. Говорячи про перший напрям розвитку цього принципу, ми маємо відзначити те, що, як й у Німеччині, права людини, їхнє гарантування, забезпечення та охорона мають стати змістовним ядром позитивної відповідальності держави перед людиною. Першим кроком у цьому напрямку, на наше

переконання, має стати запровадження концепції «людиноцентризму» як ідейної основи діяльності органів державної влади та їх посадових осіб. Найпоширеніше реальні кроки щодо запровадження цієї концепції в Україні розкрив у своїх дослідженнях Р.С. Мельник. Так, вчений доходить висновку, що втілення на практиці концепції «людиноцентризму» у діяльності органів державної влади передбачає: а) забезпечення соціально-правової трансформації суспільства та держави, спрямованої на «перетворення» приватних осіб у громадян, у вільних особистостей; б) звільнення приватних осіб від думки про те, що вони є лише «гвинтиком» державного механізму; в) сприяння виробленню, насамперед, норм адміністративного права, які зобов'язували б державу слугувати виключно інтересам приватних осіб; г) відповідна концепція має стати сполучною ланкою між принципом верховенства права та його реалізацією на практиці; д) впровадження у життя ідеї, сформульованої Франкліном Делано Рузвельтом про те, що «обов'язок держави перед громадянином, – це обов'язок слуги перед господарем»[14, с. 158]. Таким чином, втілення позитивної відповідальності держави перед людиною має реалізовуватися, насамперед, через служіння держави кожній приватній особі. Найпершою передумовою такого служіння є запровадження концепції «людиноцентризму» як нової ідеології публічної служби.

Що ж стосується ретроспективної відповідальності держави перед людиною, то тут існує низка суто практичних проблем відновлення порушених прав приватних осіб через рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, а також відшкодування тих матеріальних збитків, які завдані ними приватній особі. «Коріння» цієї проблеми сягає радянської доби. Як справедливо відзначав у своїх дослідженнях М. П. Карадже-Іскров: «радянське законодавство не містить норм, які були б спрямовані на розвиток інституту матеріальної відповідальності посадових осіб та публічно-правового відшкодування завданих збитків. Це, поміж іншим, було пов'язане з майже безправним становищем приватної особи у її взаємовідносинах з державою»[15, с. 162; 16].

Нажаль, конституційне закріплення на рівні ст. 56 Основного Закону України спеціальної норми про матеріальну відповідальність держави перед приватною особою[1] не призвело до належного розвитку цього правового інституту.

Складність ситуації полягає у тому, що, з одного боку, є достатня кількість норм, які деталізують положення ст. 56 Конституції України. Йдеться про ст. ст. 1173-1175 ЦК України[17], норми спеціальних законів України, наприклад, Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду»[18]. З іншого боку, відсутні дієві механізми реального відшкодування такої шкоди. Чи не єдиний функціонуючий нині механізм відшкодування такої шкоди закріплений у ч. 5 ст. 21 КАС України[19]. Разом із тим, правозастосовча практика свідчить про одиничні випадки, коли приватні особи отримали реальне відшкодування матеріальної шкоди за неправомірні рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади та їх посадових осіб. Вирішення цієї проблеми ми вбачаємо у розвитку інституту матеріальної відповідальності держави перед людиною, закріплення на рівні законодавства України системи норм, які б змушували державу відшкодувати ті збитки, які вона завдала своїми рішеннями приватній особі.

Висновок. У результаті проведеного дослідження можна дійти таких висновків:

1. Принцип відповідальності держави перед людиною хоча й був конституційно закріпленим, проте не отримав усталеної практики реалізації в Україні. Лаконічність положень Конституції України не дає можливості повною

мірою розкрити його зміст. Тому доцільно, аби Конституційний Суд України роз'яснив його сутність на рівні окремого інтерпретаційного акту.

2. Вказаний принцип має комплексну природу. З одного боку, він передбачає відповідальне ставлення держави до реалізації покладених на неї функцій, а насамперед, щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини (позитивна відповідальність), з іншого боку, він зобов'язує державу нести відповідальність за неправомірні рішення, дії та бездіяльність, якими порушуються права та свободи приватних осіб (ретроспективна відповідальність).

3. Позитивна відповідальність держави перед людиною має реалізовуватися, насамперед, через служіння держави кожній приватній особі. Найпершою передумовою такого служіння є запровадження на практиці концепції «людиноцентризму» як нової ідеології публічної служби.

Інститут ретроспективної відповідальності держави перед людиною також повинен зазнати свого послідовного розвитку. Насамперед, йдеться про подальший розвиток норм, які є юридичною основою матеріальної відповідальності держави за неправомірні рішення, дії чи бездіяльність, якими порушені права, свободи та інтереси приватної особи.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/> (дата звернення: 22.04.2021).
3. Ладиченко В. В. Функціональний підхід до розуміння держави: питання про дотримання інтересів особистості. *Держава і право: зб. наук. пр. «Юридичні і політичні науки»*. Вип. 36. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. С. 16–21.
4. Рабінович П. М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. *Право України*. 2010. № 2. С. 20–25.
5. Середюк В.В. Відповідальність держави як елемент поняття «правова держава». *Часопис Київського університету права*, 2015/1. С.42–45.
6. Gröpl C., Windhorst K., Coelln C. Grundgesetz. Studienkommentar. Verlag C.H. Beck. München, 2013. 803 s.
7. Maunz. T., Dürig G. Grundgezets. Kommentar. Band I. C.H. Bech. 2017. S. 7-208.

8. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.
9. Яремчук С. Інститут відповідальності держави перед особою як форма реалізації гарантій прав і свобод людини та громадянина. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 861. С. 567–573.
10. Kaufmann F-X. Über die soziale Funktion der Verantwortung. *Verantwortlichkeit und Recht*. Westdeutscher Verlag. Opladen. 1989. 340 s.
11. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> (дата звернення: 21.05.2021).
12. Людська гідність: що ми розуміємо під «гідністю», «людиною» та «людською гідністю»? матеріали міжнародного науково-практичного семінару «Людська гідність у праві Німеччини, Польщі та України» (Київ, 10 - 11 жовтня 2016) / відпов. ред. Б. Шлоер. Харків: В деле, 2017. 213 с.
13. Kahl W. *Bonner Kommentar zum Grundgesetz*. Müller Verlag. Heidelberg, 2012. 570 s.
14. Мельник Р.С. Концепція людиноцентризму у сучасній доктрині адміністративного права. *Право України*. 2015. № 10. С. 157–165.
15. Мельник Р. С. Система адміністративного права України: дис. ... д-ра юрид. наук.: 12.00.07. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2010. 415 с.
16. Карадже-Искров Н. П. Новейшая эволюция административного права. Иркутск.: Изд. бюро Иркутск. государ. ун-та, 1927. 38 с.
17. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 17.04.2020).
18. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду: Закон України від 1 грудня 1994 року № 266/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.06.2021).
19. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 червня 2005 р. № 2747-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 15.06.2021).

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141.
2. Shchorichna dopovid Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny pro stan doderzhannia ta zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini za 2020 rik. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/> (data zvernennia: 22.04.2021).
3. Ladychenko V. V. Funktsionalnyi pidkhid do rozuminnia derzhavy: pytannia pro dotrymannia interesiv osobystosti. *Derzhava i pravo: zb. nauk. pr. «Iurydychni i politychni nauky»*. Vyp. 36. Kyiv: In-derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2007. S. 16–21.
4. Rabinovych P. M. Osnovopolozhni prava liudyny: sotsialno-antropna sutnist, zmistova klasyfikatsiia. *Pravo Ukrainy*. 2010. № 2. S. 20–25.
5. Serediuk V.V. Vidpovidalnist derzhavy yak element poniattia “pravova derzhava”. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 2015/1. S.42–45.
6. Gröpl C., Windhorst K., Coelln C. *Grundgesetz. Studienkommentar*. Verlag C.H. Beck. München, 2013. 803 s.
7. Maunz. T., Dürig G. *Grundgezets. Kommentar*. Band I. C.H. Bech. 2017. S. 7-208.
8. Konstytutsiia Ukrainy. *Naukovo-praktychnyi komentar / redkol.: V. Ya. Tatsii (holova redkol.), O. V. Petryshyn (vidp. sekretar), Yu. H. Barabash ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy*. 2-he vyd., pererobl. i dopov. Kharkiv: Pravo, 2011. 1128 s.
9. Yaremchuk S. Instytut vidpovidalnosti derzhavy pered osoboiu yak forma realizatsii harantii prav i svobod liudyny ta hromadianyna. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnikha”*. Serii: Yurydychni nauky. 2017. № 861. S. 567–573.

10. Kaufmann F-X. Über die soziale Funktion der Verantwortung. Verantwortlichkeit und Recht. Westdeutscher Verlag. Opladen. 1989. 340 s.
11. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> (data zvernennia: 21.05.2021).
12. Liudska hidnist: shcho my rozumiiemo pid “hidnistiu”, “liudynoiu” ta “liudskoiu hidnistiu”? materialy mizhnarodnoho naukovo-praktychnoho seminaru “Liudska hidnist u pravi Nimechchyny, Polshchi ta Ukrainy” (Kyiv, 10 - 11 zhovtnia 2016) / vidpov. red. B. Shloer. Kharkiv: V dele, 2017. 213 s.
13. Kahl W. Bonner Kommentar zum Grundgesetz. Müller Verlag. Heidelberg, 2012. 570 s.
14. Melnyk R.S. Kontsepsiia liudynotsentryzmu u suchasni doktryni administratyvnoho prava. *Pravo Ukrainy*. 2015. № 10. S. 157–165.
15. Melnyk R. S. Systema administratyvnoho prava Ukrainy: dys. ... d-ra yuryd. nauk.: 12.00.07. Khark. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 2010. 415 s.
16. Karadzhe-Yskrov N. P. Noveishaia evoliutsiia admynystratyvnoho prava. Yrkutsk.: Yzd. biuro Yrkutsk. hosudar. un-ta, 1927. 38 s.
17. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 r. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (data zvernennia: 17.04.2020).
18. Pro poriadok vidshkoduvannia shkody, zavdanoi hromadianynovi nezakonnymy diiamy orhaniv, shcho zdiisniuit operatyvno-rozshukovu diialnist, orhaniv dosudovoho rozsliduvannia, prokuratury i sudu: Zakon Ukrainy vid 1 hrudnia 1994 roku № 266/94-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 15.06.2021).
19. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy vid 06 chervnia 2005 r. № 2747-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (data zvernennia: 15.06.2021).